

SHAKESPEAREOV DUHOVNI KONTEKST

Shahab Yar KHAN

UDK 821.111.09 Shakespeare W.

DOI: <http://dx.doi.org/10.26340/muallim.v19i73.1638>

SAŽETAK: Bez sumnje, Shakespeare je jedini autor na svijetu koji nije doživio sumrak svoga djela. U ova četiri stoljeća njegove drame su prevedene na sve poznate jezike svijeta. Od afričkih nomadskih plemena do poslovnog svijeta Sjedinjenih Američkih Država, od hinduističkih manastira do derviških tekija gdje god da se okrenemo, Shakespeare se pojavljuje nekako kao referentna tačka mudrosti, kako duhovne tako i svjetovne. Ali, šta je tajna ovakvog uspjeha jednog čovjeka, uspjeha bez presedana bilo gdje u svijetu? Izgleda kao da je cijelo čovječanstvo povezano jednom niti istine, a svaki put kad se ta nit dodirne, mio zvuk odjekuje na sve strane dopirući do svakog uha koje čuje i svakog srca koje osjeća. Svijet je vidio velikane kao što su Rumi i Hafiz, ali Shakespeareovo neiscrpno djelo, za koje sa sigurnošću možemo tvrditi da nikada ne jenjava, već raste iz dana u dan je vječita enigma ljudske povijesti i svjetske književnosti. Članak nudi neke činjenice koje prikazuju Shakespearea u najširoj perspektivi, kao najvećeg predstavnika filozofije Ishraqa ili al- Hikme al- mashriqiyye u Europi. Njegova drama se može sagledavati i kao rješenje suvremenih društvenih kriza kao i put savršavanja vlastitog moralnog i duhovnog stanja.

Key words: Shakespeare, drama, Ishraqi filozofija, Ibna Arabi, Subraḥwardi, uticaj, Shakespeareove "izgubljene godine", Robert Shirley

شیکسپیر

شفیق صبح کو دریا کا غلام آئینہ
نغمہ شام کو خاموشی شام آئینہ

برگ لال آئینہ حاضر نہیں ہے ہما
شاہد کے لیے جملہ جام آئینہ

خوش آئینہ نہ حق اور ال آئینہ
دل انسان کو تراش کر کلام آئینہ

ہے تیرے فکر و فلک سے کہاں ہستی

کیا تیری فطرت روشن تھی مال ہستی

چشم الم سے توہستی ہی ہستی تیری
ادب الم کو تیری آنکھ نے غمراں دیکھا

تجد کو جب یہ دید اطلب نے ڈھونڈنا
تاج پر شہید میں شہید شہید پر نماں کیا

خطرا اسرار کا فطرت کو ہے سودا ایسا

رازواں پھر نہ لے گی کوئی پید ایسا

Faksimil pjesma "Shakespeare"
Mohammeda Iqbala na urdu jeziku

SHAKESPEARE

(Mohammed Iqbal)¹

Zaboravljenom jutru rijeka je ogledalo;

Večernjoj pjesmi večernja tišina je ogledalo.

Ljepota je ogledalo Istine

A srce ogledalo je Ljepote,

Srcu čovječanstva Ljepota Tvojih riječi je ogledalo.

Tvoje misli uspinjući se prema nebesima vrhunac su postojanja,

Dok je značenje postojanja Tvoje uzvišeno biće.

Dok su Te oči, željne Vida tražile

U sjaju sunca vidjele su da ste nerazdvojni.

Tvoja istina osta sakrivena od očiju svijeta

No otkriven svijet Tvoje oči vidješe.

Tajana, čuvana pod budnim okom Prirode

Poznavalac Tajne poput tebe se više nikada roditi neće.

"All the world's a stage", cijeli svijet je pozornica; pozornica Williama Shakespearea. U ova četiri stoljeća njegove drame su prevedene na sve poznate jezike svijeta.

¹ Iqbal, Mohammad. *Complete Works of Iqbal*, Idara Ehl e Qalam, 2005. str. 279

Od afričkih nomadskih plemena do poslovnog svijeta Sjedinjenih Američkih Država, od hinduističkih manastira do derviških tekija gdje god da se okrenemo, Shakespeare se pojavljuje nekako kao referentna tačka mudrosti kako duhovne, tako i svjetovne.

Bez sumnje, on je jedini autor na svijetu koji nije doživio sumrak svojih djela. Dok je još bio živ, izdavači su objavili nekoliko izdanja *Venus and Adonis* (Venese i Adonisa) i pet izdanja *The Rape of Lucrece* (Otmica Lukrecije). Do 1623. godine, njegove najznačajnije historijske drame i tragedije objavljene su u skoro pedeset izdanja. Do početka 17. stoljeća, Shakespeareovi soneti su korišteni u posmrtnim govorima, njegova poezija korištena u aluzijama, proza hvaljena, djela spominjana i citirana u antologijama citata. U kolekciji Shakespeare Allusion Book (Oxford, 1932), spominje se 481 aluzija na Shakespearea do 1649. godine i još 664 do 1700. godine, i ovih 1145 aluzija se odnose samo na njegovo djelo, a postoji još mnogo drugih koje se odnose na sam Shakespeareov lik. Naprimjer, do 1600. godine, njegovi brojni suvremenici su ga spominjali kao Shakespearea "medenog jezika". Historičar William Camden 1605. godine, spominje Shakespearea među "najplodnijim umovima ovog našeg vremena, kome se nadolazeće doba može s pravom diviti". William Cartwright je 1647. godine naveo "prirodu" kao izvor Shakespeareovog genija. Njegova djela otkrivaju autorovo poznavanje i upućenost u više od stotinu naučnih disciplina. Njegov rječnik se navodi kao dokaz nevjerojatnog uma, kojeg Edmund Bolton (1610) hvali kao "najautentičniji engleski jezik", naglašavajući "čistotu njegovog jezika koja ga, pomiješana sa bijesom njegove mašte, često izbacuje van okova tuđeg suda, bilo kada kuje nove izraze i fraze, bilo kada manipuliše riječima koje se već koriste, zalazeći tako u nelogičnu primjenu istih".

Tako je Max Muller s pravom mogao reći pred Kraljevskim institutom Velike Britanije (The Royal Institute of Great Britain) da je Shakespeare pokazao takvo bogatstvo izraza kakvo nismo vidjeli kod drugog autora bilo gdje u svijetu. Shakespeare je svoja djela napisao koristeći rječnik od 15000 riječi. Čak ni Milton nije koristio više od 8000 riječi, a Stari Zavjet nije trebao više od 5642 riječi da donese svoju priču.

Drugi istraživači su došli do zaključka da je Shakespeare koristio do 25.000 riječi; Alfred Hart je, 1943. g, nakon pažljivog brojanja spomenuo korištenje 17677 riječi. I što je još nevjerojatnije, Shakespeare je koristio preko 7.200 riječi samo jednom i nikad više.

"On je svrstan sa nekolicinom, Beethovenom, Mozartom, Leonardom da Vincijem, Michelangelom, Picassom, Tolstojem – jednim od najvećih umjetnika zapadne civilizacije."²

Tako kaže Michael Scott. Ali Shakespeareov genij je takav da ga izdiže iznad bilo kakvih granica. Da je Shakespeare bio samo zapadnjak ili Englez, najveći protivnici britanskog carstva i zapadne kulture u Indiji, Muhammad Iqbal i Robin Dranath Tagore teško da bi mu ukazali čast. Iqbal, veliki pjesnik – filozof i duhovni otac Pakistana, ovo najslikovitije dokazuje stihovima kojima ovaj tekst počinje.

Ono što Shakespearea čini univerzalnim je upravo njegova vlastita duhovna potraga koja uvijek nalazi svoj odraz u njegovim stihovima. Njegova poezija je živući organizam. Šekspirijanska drama, kao rezultat, je neprekidni narativni izum; to je pokušaj da jedan čovjek vidi sebe kroz situaciju drugog čovjeka. Takva fleksibilnost je transformisala simboličku strukturu elizabetanske umjetnosti. Shakespeare je koristio ovu metodu da stvori vrstu drame koja je "bez žanra", i koja će u budućnosti prevazići sve geokulturološke, pa čak, i religijske barijere.

Kako je uopće moguće da jedan čovjek može iznjedrati djelo tako bremenito značenjem i duhovnim izrazom, da se s njega cijeli svijet napaja, a ipak ne možemo reći da smo došli, pa čak ni ona površinska značenja i izraze koje ono nudi. Istina je da bez Volje Onoga koji nad svim što je stvorio bdi čovjek ne može načiniti takvo što.

Zanimljivo je da takvo što kao što je Shakespeareov "nestanak" na punih pet godina do danas ostalo neobjašnjeno. Gdje je Shakespeare bio i šta je radio u periodu od 1584. do 1589. Godine je pitanje na koje niko nema odgovor. No činjenica stoji da tek nakon ovog perioda, koji kritičari nazivaju "izgubljene godine" ili "mračno razdoblje" Shakespeare, koji do tada nikad nije napisao niti stiha, počinje da piše najveća djela svjetske književnosti. Ne može biti dvojbe da se u ovom periodu desila Shakespeareova vlastita unutarnja drama koja je bila tako intenzivna i čista da je pronašla izraz koji će nadmašiti i prevazići sve moguće granice kao i principe književnog izraza. Neki istraživači tvrde da je Shakespeare napustio Stratford nakon rođenja blizanaca (Judith and Hamlet) i nastanio se blizu Dovera. Dover je trgovačka luka na Jugu Engleske i u to vrijeme ne samo da je bio preplavljen trgovcima iz muslimanskog svijeta, već je bio i dom za nekoliko stotina imigranata iz Španije (nakon rekonkviste) kako jevreja tako i muslimana.

Možemo zamisliti ovaj susret Shakespearea sa jednom tako drugačijom i tako duhovno bogatom zajednicom. Veoma je moguće da je Shakespeareovo duboko razumijevanje suvremenih mu afričkih idiomatskih izraza (koji će se kasnije pojaviti u njegovim "Afričkim dramama" kao što su *Othello*, *Julius Ceasar*, *Anthony and Cleopatra* itd.) kao i njegovo poznavanje sufijske tradicije rezultat dugih diskursa sa nekim šejhom kojeg kasnije u svojim sonetima oslovljava Suncem? Upravo ova slika *savršenog čovjeka* je, nažalost, zbog nedostatka poznavanja i razumijevanja orijentalnog duhovnog sistema, navela mnoge

² Marder, Louis. *The Story of Shakespeare's Reputation*. John Murray Ltd. 1963.

³ Scott, Michael. *Shakespeare And Modern Dramatist*. Macmillan Press Ltd. 1993. str. 1.

da misle kako je Shakespeare ovdje pokazao "homoseksualne" tendencije. No takvo razumijevanje, bez uvida u islamsku sufijsku tradiciju i ne može vidjeti odnos šejha i murida koji je tako živo oslikan u sonetima napisanim "za čovjeka" (for "a man"). Rumijeva ljubav spram njegovog "Sunca" (Shams) je ljubav identične naravi. Shakespeareova sufijska tendencija (orijentacija) u ovim sonetima, kao i kasnije u njegovim najvećim dramama napisanim u periodu od 1597-1611. godine dominira kako njegovom sintaktičkom konstrukcijom tako i psihološkim uvidom, slikama i tematskim obrascem.

Kada govorimo o tematici, na primjer, Shakespeareov koncept ljubavi je ne-zapadnjačkog porijekla. Zapadna kultura je samu riječ ljubav izvela iz korijena "lub", dopadati se ili diviti se. orijentalni termin za ljubav vuče korijen iz arapske riječi "ashq". Razlika između ovih prividno sličnih izraza je iznjedrila suprotnost vrijednosnih sistema glede razumijevanja "ljubavi" i "aška".

Ljubav može biti divljenje ili puka želja za nekim ili nečim (liking). Nasuprot toga "ishq" podrazumijeva proces "ashaqa". Ova riječ je izvedena iz slike sadnica vinove loze, dvije loze jedna do druge. Kada loze otpočnu rast tako počinju i da se spajaju, "utapaju" se jedna u drugu. Tako sa rastom dolazi i do tačke da ne možemo razlučiti jednu od druge. Tako biva i sa "ashqom". Shakespeare vidi ljubav upravo na ovaj način, kod njega ljubav vodi do brisanja razlika i svih referentnih tačaka različitih identiteta- brisanja jastva ili ega.

Shakespeare, u svom odnosu prema konceptima ljubavi (Ishq), pravde, državnosti, žene (womanhood), jastva, tistva, žrtve, obrazovanja i duhovnosti je, kao što sam ranije pisao⁴, veoma blizak Suhrawardijevoj filozofiji svjetlosti (Falsafa al-ishraq ili Hikma al-mashriqiyya – istočna teozofija). Osnivač ove škole Shahab al-Din Suhrawardi (1153-1198), opisujući do u detalje koncept filozofije svjetlosti, razlučio je aristotelovske i peripatetične principe filozofije. Bit

filozofije svjetlosti jeste diskurzivno rezonovanje i intelektualna intuicija. Stoga je za ishraqistu teško da se složi sa aristotelovskim isticanjem najbitnijih vrijednosti egzistencije

Ishraq je u biti konstantna potraga za načinom na koji se duša može osloboditi "svog zemaljskog zatvora ili svog zapadnog egzila, te se ponovo vratiti svome originalnom obitavalištu, gdje sama može pronaći mir i blagostanje". Ovaj eshatološki ideal spiritualnog jedinstva i ontološkog statusa svih bića koje zavisi od stepena na kojem ona pristupaju uzvišenom svjetlu i bivaju prosvijetljena, nastao je iz nekoliko kompleksnih razloga i postao veće socio-filozofsko pitanje nego je to "autonomija individualaca" za Shakespearea i njegove suvremenike.

Shakespeare je, bez ikakve sumnje prihvatana na istoku kao glas vlastitog učenja, uvjerenja ili filozofije. Profesor Badawi (Univerzitet u Kairu), na primjer ide i dalje, tvrdeći da je Shakespeare i sam bio arap, imenom Shayk al-Subair, a njegova supruga Hanna Hathawa⁵ (preinačeno na engleski, Anne Hathaway).

Tako su dvije velike književne tradicije našle uzor u Shakespeareu, upravo iz razloga jer su se mogle identificirati sa njegovim duhovnim i psihološkim univerzumom. Mnogo je primjera uticaja Shakespeara na muslimanske autore. Ahmad Ba-Kathir, Ahmad Shaqui, Khalil Mutran, Gibran, da navedemo samo neke u Sjevernoj Africi. Pa čak i ako ove teorije odbacimo kao potpuno neprihvatljive, fenomen zvani Shakespeare, za većinu arapskih učenjaka ostat će tako produktivan izvor, a Shakespeareova tragična struktura daće njihovoj književnosti novu dimenziju, a njihovoj zajednici novu tačku identiteta – Shakespeareovu tragičnu strukturu. Sjevernoafričko reagovanje na Shakespearea dokazuje da je njegova umjetnost sama po sebi instrument za razumijevanje promjena ljudske prirode i postojanosti,

unutar ljudske prirode, vječitog nagona ka duhovnom rastu.

Shakespeareov utjecaj na indijski stil i osjećajnost daleko je složenija tema. U poeziji na urdu jeziku vidimo Shakespeareov utjecaj na tehniku dijaloga u naraciji unutar klasičnog žanra kao što su *gazel* i *nazma*. Muhammad Iqbal izumio je model za ovu vrstu dijaloga sa samim sobom i buduće generacije su ga usavršile. Kroz dvadeseto stoljeće veliki pjesnici na urdu jeziku eksperimentiraju s pjesničkim stilom koji ih približava strukturi osjećajnog, teatralnog dijaloga. Josh Malihabadi, Firaq Gaurkhpuri, Faiz Ahmad Faiz, Majeed Amjad, Mustafa Zaidi i u posljednjoj dekadi prošlog stoljeća, Jaun Elia, najbolji su predstavnici ove vrste pisanja dijaloga. Jaun tvrdi u jednom intervjuu da je njegova pjesnička karijera počela u ranim tinejdžerskim godinama stvaranjem poetske drame. Potom je napustio dramu zbog ljubavi prema poeziji, ali se nikada nije mogao osloboditi tog "dražesnog duha iznenađenja i dramatičnog uzbuđenja koji ga je prvi naučio govoriti u metru." On je tvrdio da su dramska neizvjesnost i pjesnički metar neizostavni u čovjekovom duhovnom traganju. Za njega je sam Bog dramski pisac par excellence, a Shakespeare njegova refleksija. Neki pjesnici na urdu jeziku pisali su kritičke osvrtne o šekspirijanskoj drami u stihu. Zapravo je najvrjednija kritika o Shakespeareu na urdu jeziku u formi *nazma* (pjesme). Jedan takav primjer pjesma je Mustafe Zaidija o Poloniju. Karakterizacija likova Polonija i Hamleta u pjesmi napisanoj ranih 50-ih godina prošlog stoljeća vrlo je bliska tumačenju Hamletovog lika Earnesta Jonesa u njegovom članku Sweet Prince or the Arrant Knave iz 1969. Jonesove studije inspirirale su brojne adaptacije drama poput Claudius and Gertrude. No, Zaidijeva pjesma prethodi Jonesovom članku i fokus je na Polonijevoj

⁴ *Znakovi vremena*, Sarajevo, ljeto 2014, godina XVII, broj 64

⁵ Ime odgovara prijevodu sa arapskog 'umrijeti crven', a prezime znači 'raspršiti'.

tuzi, a ne Hamletovom “uzurpiranom svijetu“. Zaidi se identificira s krizom u drami na osobnom nivou poput apstrakcije začete iz nečega što se ne razlikuje od viđenog kroz naočale simbolizma i alegorije.

Ono što čini ove spisateljice osebnijim u poređenju sa njihovim kolegama na zapadu je njihova sposobnost boljeg razumijevanja Shakespearea koja ne leži ni u čem drugom nego činjenici da se je njihova pjesnička inspiracija napajala sa identičnog duhovnog izvora. Zapadni pisci još uvijek imaju mnogo muke sa razumijevanjem mnogih koncepata šekspirijanske drame upravo iz razloga različitosti perspektiva. Harold Bloom, najrelevantniji kritičar našega doba, nije bez razloga ustvrdio da je šekspirijanska drama, u osnovi nezapadnog karaktera.

Ne možemo sa sigurnošću znati do koje mjere je Shakespeare bio upoznat sa Ibn Arabijem ili Suhrawardijem, ali odraz njihovih učenja je sasvim jasan u njegovim tekstovima. Kada vidimo da su Shakespeareovi bliski prijatelji bili u kontaktu sa učenjem ishraqa u Iranu, jednostavno ne možemo zaobići ideju da je i on sam bio upućen u ovu vrstu filozofije. U potrazi za nekim dokazom za ovakvo uvjerenje, putovao sam u Iran 2016. godine. Nešto više od nedjelju dana sam razgovarao sa historičarima i profesorima filozofije tragajući za istinom o braći Sheirly. Robert Shirley, Shakespeareov blizak prijatelj iz djetinjstva, koji se pridružio bratu Anthoniu kojeg engleska

vlada šalje u Perziju. Iz neobjašnjenih razloga Robert odlučuje da ostane u Perziji, gdje ubrzo postaje i jednim od savjetnika šah Abbasa.⁶ U Isfahanu sam saznao da je Robert bio jedan od najbližih učenika Mulla Sadra Shirazija, a mnogi autoritativni učenjaci su mi potvrdili da je i živio u hanikahu Mulla Sadre, skromnim životom, izučavajući i podučavajući al-Hikma al-mashriqiyya. Nažalost, pristup arhivama je ograničen, a jedna sedmica nije ni blizu dovoljna da bi se istražilo svu korespondenciju koju je Robert obavljao sa rodbinom i prijateljima u Engleskoj. Shakespeare ga spominje kao uzorita čovjeka u nekoliko svojih drama, a slike Perzije, perzijske hrane, odjeće i drugo izviru u mnoštvu njegovih djela napisanih od 1600-te godine pa na dalje. Ja, lično vjerujem, da se u ovim djelima Perzija pojavljuje i kao tematski uzor, ne samo rječnikom. Na Univerzitetu u Teheranu, prilikom susreta sa studentima i profesorima, na jednom izlaganju sam pročitao dio teksta iz komada “As You Like It” (Kako vam drago) preveden na farsi. Tekst donosi govor Rozalinde (Rosalind), heroine koja je inače tiha i plašljiva koja odjednom ustaje kao čvrsta i nepokolebljiva, na dvoru svog amidže koji ju optužuje za izdaju, a gdje je on sam uzurpator koji je krunu oteo od njenog oca. Kada sam pročitao njen govor i upitao studente šta misle čiji je ovo govor, jednim glasom su mi odgovorili – to je hazreti Zejneb na Jezidovu dvoru. Studentima se to učinilo upravo zbog osebnosti dostojanstvenosti izraza koja se očituje u iskrenost, istinoljubivosti, neustrašivosti i diplomatske

mudrosti koja dominira ovim govorom. Nikada niti jednom ženskom liku u povijesti zapadne književnosti nije data ovakva slava. Slava kojom jedan lik dominira situacijom kao glavni protagonista, ne kao heroina u smislu sporedne uloge.

Koncept ženske prirode koju karakteriše dostojanstvo izraza, istinoljubivost, neustrašivost i politička mudrost na široko dominiraju u kulturnom i duhovnom svijetu safavidske Perzije kao i Bliskog istoka gdje su se ogledali Ibn Arabijevi i ishraqi koncepti ženskog elementa- ženskosti (femininity).

Shakespeareov koncept državnosti, koji svakako nije nasljedno kraljevstvo, njegov koncept skromnosti i udjeljivanje viška imetka zajednici, njegov koncept braka, odgoja djece, muško- ženskih odnosa u društvu kao i mnogih drugih društvenih vrijednosti su dobro obojeni Ishraqom.

Svakako da ima dovoljno traga da nas obaveže da se posvetimo jednom ovakvom istraživanju. Kada utvrdimo način na koji je Mulla Sadra uticao na Shakespearea, utvrdimo rutu kojom je Robert Shirley putovao iz Azije u Europu, koji je podrazumijevao više glavnih mjesta za odmor, kroz Tursku, Srbiju, Makedoniju i dalje u Albaniju ili Bosnu, moći ćemo istražiti i gdje i kako se sjeme učenja Ibn Arabija i Suhrawardija primilo i utkalo u kulturni život ovih područja.

Jedno je istina sa kojom će se složiti svaki učenik šekspirologije – Shakespeareova drama nema granice ni u prostoru ni u vremenu, dodao bih – bez obzira gdje se nalazili njegova drama nam nudi mogućnost da se orijentiramo ka putu Života i Istine.

⁶ Robert Shirley je bio i ambasador kralja Abbasa u Engleskoj (1609-1615).

Literatura

Iqbal, Mohammad. *Complete Works of Iqbal*, Idara Ehl e Qalam. 2005.
Shakespeare, William. *Complete Works*. Chancelor Press. 1982.
Bloom, Harold. *Shakespeare- The Invention of the Human*. Riverhead Books. 1999.

Bloom, Harold. *The Poem Unlimited*. Riverhead Books. 2003.
Yar Khan, Shahab. *O Šekspirovim Tragedijama*. Dobra Knjiga. 2013.
Chittick, William. *Imaginal Worlds*. Suheyl Academy, Lahore. 2005.

Nasr. S. H. *Encyclopedia of Islam*. Suheyl Academy, Lahore. 2006.
Yar Khan, Shahab. *Znakovi Vremena*. Institut Ibn Sina. 2014.

Summary

SPIRITUAL CONTEXT
OF SHAKESPEARE

Shahab Yar Khan

الموجز
السياق الروحي عند شكسبير
أ.د. شهاب يار خان

يعتبر شكسبير من قلائل الكتاب في العالم الذين صمدت أعمالهم أمام الاندثار. فقد ترجمت مسرحياته في هذه القرون الأربعة إلى جميع اللغات المشهورة في العالم. وحيثما التفتنا، من قبائل البدو في أفريقيا إلى عالم الأعمال والمال في الولايات المتحدة الأمريكية، ومن الأديرة الهندوسية إلى الزوايا الصوفية، يظهر شكسبير وكأنه نقطة مرجعية للحكمة، سواء الروحية أو الدنيوية. فما سر ذلك النجاح غير المسبوق في أي مكان في العالم؟ يبدو أن العالم كله متصل بخيط واحد للحقيقة، وفي كل مرة يلمس فيها هذا الخيط، يصدح بنغمة جميلة تعم كل الجهات، لتصل إلى كل أذن تسمع وكل قلب يحس. لقد شاهد العالم عظماء أمثال الرومي والشيرازي، ولكن أعمال شكسبير التي لا تنفذ، والتي يمكننا القول إنها لا تنحسر أبداً، بل تنمو يوماً بعد يوم، ستبقى لغزاً محيراً في التاريخ البشري والأدب العالمي. يقدم هذا المقال بعض الحقائق التي تظهر شكسبير في أوسع منظور، باعتباره أشهر ممثلي فلسفة الإشراق أو الحكمة المشرقية في أوروبا. ويمكن أن ينظر إلى مسرحياته على أنها حل للأزمات الاجتماعية المعاصرة وطريق لتطوير الحالة الخلقية والروحية الذاتية.

الكلمات الرئيسية: شكسبير، المسرحية، فلسفة الإشراق، ابن عربي، السهروردي، تأثير «سنوات الضياع» عند شكسبير، روبرت شيرلي.

No doubt, Shakespeare is the only writer who has not seen the dawn of his work. From African nomadic tribes to the corporate world of United States, from Hindu monasteries to tekke of sufies, wherever we turn, Shakespeare somehow emerges as a referent point of wisdom spiritual as well as material. But what secret lies behind such a success? It seems that the whole world is connected by a string, and each time it is touched, illuminating sound is heard by all who have an ear to hear and a heart to feel. The world has seen geniuses such as Rumi and Hafiz, but Shakespeare's fathomless inspiration, which grows from day to day is an eternal enigma of human history and world literature. The article offers opportunity to see Shakespearean drama in its widest perspective that is -Shakespeare as the greatest representative of Ishraqi philosophy in Europe. His drama can also be taken as a solution for contemporary social crises and a way to uplift one's own moral and spiritual states.

Key words: Shakespeare, drama, Israqi philosophy, Ibn Arabi, Suhrawardi, Shakespeares 'lost years', Robert Shirely